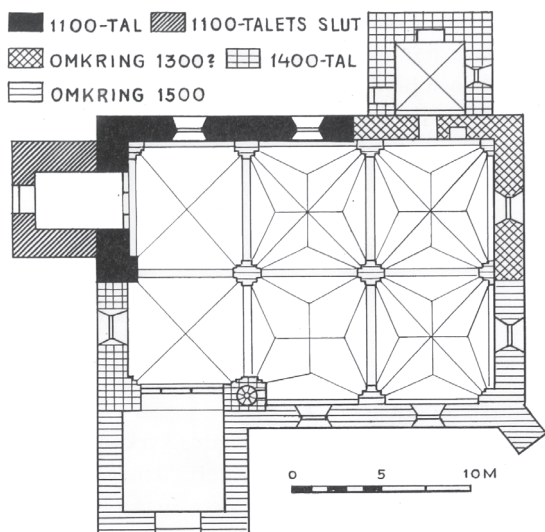

ÅKERS KYRKOR

Åkers kyrka och Ärja kyrkoruin

Sörmländska kyrkor 66

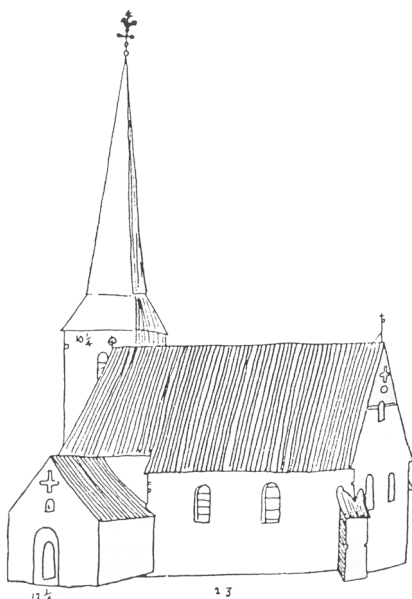

Planskiss över Åkers kyrka.

LITTERATUR

Denna kyrkobeskrivning är sammanställd av Sörmlands museum, i huvudsak på grundval av tidigare upplagor, den första (1945) av Erik Bohrn, den andra (1963) av Ivar Schnell och den tredje (1991) av Mats Bergman. Som kompletterande källa har använts Sörmlands museums arkiv.

© Sörmlands museums förlag
 Box 314, 611 26 Nyköping, 0155-24 57 00
 ISBN: 978-91-87794-73-X
 Foto: Sörmlands museum.
 Tryck: Joma Grafisk Produktion AB 2017.

När antikvarien Johan Peringskiöld ritade av kyrkan 1684 hade den i stort sett kvar sitt medeltida utseende. Bortsett från att tornspiran bytts ut och fönstren vidgats är utseendet i huvudsak det samma i dag.

I Södermanland finns fyra sockennamn där ordet "åker" ingår – Åker, Vingåker, Österåker och Torsåker. Namnet vittnar om en hednisk kultplats, en gudens heliga åker. Den kristna kyrkan tog över hednatidens bygdeorganisation och placerade kyrkan på gamla kultplatser. I Åker skedde detta senast under 1100-talet och i den nuvarande kyrkan ingår flera delar från denna tid. Prästgården kallas Tuna, vilket anses syfta på en centralort med anknytning till kungamakten, möjligen en kungsgård.

Även i senare tid har Åker varit i fokus för statsmakternas intresse. Åkers styckebruk har sitt ursprung i en hytta som anlades under senare delen av 1500-talet. År 1654 fick bruket rättigheter att gjuta kanoner, en verksamhet som fortsatte fram till 1866.

Dessutom var Åker och annexförsamlingen Länna från 1651 ända fram till 1883 strängnäs-biskoparnas så kallade prebende, vilket betyder att det var avkastningen från dessa marker som utgjorde biskopens lön. Såväl biskoparna som styckebrukets ägare har under århundradena bidragit till Åkers kyrkas utsmyckning.

"Hälsning från Åker! Sven hämtas av Rudolf från Åkers Styckebruk."
Åkers kyrka på ett vykort från 1904. Sörmlands museum.

Interiör från kyrkan.

1100-TALET

Under senare delen av århundradet byggdes en gråstenskyrka med långhus som var elva meter långt invändigt, samt ett lägre och smalare kor. Om detta i öster varit avslutat med en halvrund utbyggnad, absid, eller varit rakslutet är okänt; rakslutna kor tycks dock ha varit vanliga i norra Södermanland. Kyrkorummet hade av allt att döma platt trätak. Av denna kyrka återstår västra och norra murarna (se planskiss). Något senare byggdes ett smalt torn i väster (se planskiss). Från kyrkvinden och från tornets inre kan man tydligt se att tornet inte är byggt i förband med långhuset.

1300-TALET

Under 1300-talet förlängdes troligen kyrkan med ett kor lika brett som långhuset, så att ett tjugo meter långt salkyrkorum bildades (se planskiss). Det breddade korsets östra gavelröste ingår i den nuvarande östgaveln. På dess insida syns spår av en halvrund putsad yta som visar att koret då täcktes med ett trätunnvalv. Att motsvarande putsavtryck inte finns i väster tyder antingen på att det romanska långhuset fått behålla sitt platta trätak eller – och det är mer troligt – att taket varit öppet upp tillnock.

1400-TALET

Någon gång under detta århundrade byggdes troligen en tegelvälvd sakristia i norr (se planskiss). Från dess vind kan man se att den uppförts mot (den då redan putsade) norra kyrkmuren. Antagligen byggdes nu också ett vapenhus i sydväst. Det nuvarande kyrkorummets sydvästligaste travé är nämligen något indragen i söder. En travé är ett helt valv avgränsat av ribbor, gördelbågar och sköldbågar. Det skulle kunna förklaras med att man vid nästa ombyggnad använde sig av de nedre delarna av vapenhusets södra och västra murar. Kyrkan måste också ha välvts vid denna tid. Vid studium av valvpilastern i kyrkans nordöstra hörn ser man nämligen en lägre sittande anfang – stödet som valvet vilar på – för denna tidigare välvning. Under 1400-talet försågs också kyrkorummet med kalkmålningar i två etapper. Läs mer om målningarna på sid 11.

1500-TALET

Troligen i början av 1500-talet genomgick kyrkan den stora ombyggnad som gett den sin nuvarande form. Långhuset utvidgades mot söder till sin dubbla bredd utom längst i väster, där det blev något smalare, troligen för att man använt det äldre vapenhusets murar (se planskiss). Kyrkorummet välvdes med sex tegelvalv i två skepp.

I väggen finns en dekoration i form av ett gubbbhuvud, något som är karakteristiskt för 1500-talet.

Vid Åkers kyrka, 1945. Till höger om porten skymtar en stiglucka som nämns i texten på nästa sida. Sörmlands museum. Foto: Ivar Schnell.

Vid kyrkorummets sydöstra hörn murades en strävpelare. Strävpelare byggdes för att avlasta valvens tryck. Ett nytt vapenhus byggdes framför det föregående södra vägg. Tornet förhöjdes med tegel ett stycke.

Allt detta skedde förmodligen under biskop Mats Gregerssons (Lillie) ämbets tid 1501-1520. Enligt antikvarien Johan Peringskiöld som tecknade av kyrkan 1684 (se bild sid 3) fanns nämligen biskopens vapen – en blå lilja på gul botten – målat på en glastruta i ”fremsta söder fönstret”. Dateringen styrks av valvformerna. I mellersta västra pilastern, en utskjutande väggpelare, finns dessutom ett inmurat gubbhuvud, något som var karakteristiskt för denna tid.

Från åren 1571 och 1574 finns uppgifter om att man byggde på tornet. Om man byggde en ny tornspira eller bara reparerade framgår dock inte. En tidsbild från århundradets senare del är att hertig Karl (IX) 1585 lät härbärgera sin späda dotter Elisabet Sabinas stoft i kyrkan på väg från Nyköping till gravsättningen i Strängnäs domkyrka.

1600-TALET

År 1635 blåste våldsamma stormar över Sverige och åtskilliga tornspiror blåste omkull. I Södermanland förstördes tornspirorna i Gillberga, Jäder och Vansö och av allt att döma också den i Åker. Det står inte klart skrivet i kyrkböckerna, men vid sockenstämman på Allhelgonadagen den 1 november påbörjades en insamling till ett tornbygge. Kyrkoherde Carolus Magni Schillerus antecknar: ”Anno 1635 Nytt Torn bygd på Kyrkian Uthi mango matte meer förbetradt än det förra”. Hur den nya tornspiran såg ut framgår av Johan Peringskiölds teckning från 1684 (se bild sid 3).

1700-1900-TALEN

Dessa århundraden skedde inga större förändringar med kyrkobyggnaden. 1635 års tornspira ersattes 1798 med en låg pyramidhuv, vilken i sin tur 1918 ersattes av den nuvarande tornspiran efter ritningar av arkitekten Gustaf Lindgren. Invändiga restaureringar genomfördes 1897-1898, 1918 och 1953-1954, den sistnämnda efter förslag av arkitekten K. Martin Westerberg. Då restaurerades också exteriören. År 1991 byggdes rum för textilförvaring och toalettrum under orgelläktaren. Fyra år senare restaurerades kyrkan invändigt. År 2014 lades samtliga spåntak om.

Kyrkogården sluttar starkt mot öster och söder. De äldre delarna omges av en stenmur. I väster och söder finns murade stigluckor. Dessa

Klockstapeln byggdes omkring 1690.

portar övertäckta med tak uppges ha blivit uppsatta 1730 "till murar och valv ånyo" av byggmästaren Hans Jonsson Björkman. År 1634 nämns att en kyrkogårdsport byggdes och järngaller köptes till både väster- och söderporten. Anledningen var nog att småkreatur inte skulle kunna komma in på kyrkogården.

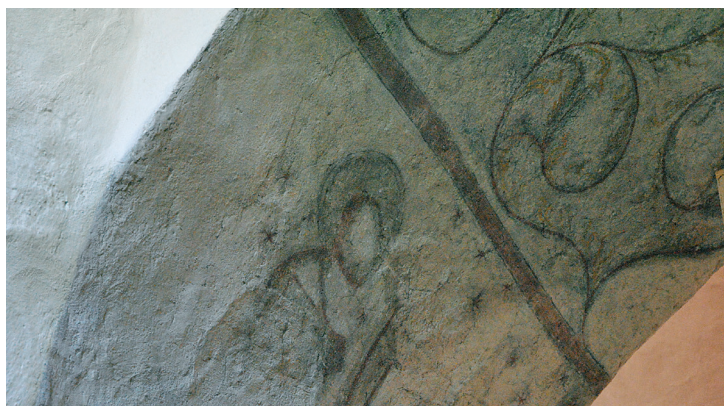
Intill sydmuren finns en liten putsad och vitkalkad stenbyggnad, troligen uppförd under 1800-talets förra hälft. Den byggdes troligen som benhus och har senare använts bland annat som arkiv. I kyrkogårdens nordöstra del finns ett gravkapell, uppfört 1928 efter ritningar av arkitekten Gustaf Clason. Åren 1947-1950 utvidgades kyrkogården över en ås mot norr där den ursprungliga vegetationens karaktär bevarades. Uppe på åsen står ett träkors.

Klockstapeln norr om kyrkan byggdes 1689. Den låga, tornliknande byggnadens vindflöjel bär årtalet 1697. I stapeln hänger två klockor. Storklockan göts om senast 1922 av K. G. Bergholtz och dessförinnan 1757 av Gerhard Meyer d. y. i Stockholm. Lillklockan är gjuten 1638 av Jurgen Putensen i Stockholm. Enligt inskriften gjordes den ursprungligen för en kyrka i Kexholms län i dåvarande Finland. Hur den har kommit till Åker är osäkert, möjligen genom byte. Dess föregångare, gjuten av samme mästare 1640, hänger nu i annexförsamlingen Länna. Den föregicks av en klocka som sedan den spräckts 1612 omgjutits av en mästare Christoffer. Klockstapelns tak lades om 2013.

Kyrkobyggnaden får sin karaktär av det breda långhuset med sitt högresta spåntak och det snedställda västtornet. I östgaveln finns en tegelblinding i form av ett riksäpple. Även vapenhusets gavel har blindingar. Dessa dekorationer är gjorda för att lätta upp murarnas massiva intryck.

Över sakristiefönstret syns en kalkmålning i rött. Vid restaureringar har man sett fler målningar, men de har inte tagits fram. Sannolikt gjordes denna dekor 1620, då kyrkan vitlimmades både ut- och invändigt och det blev "sombligstedz fergat och målat". På tornets sydvägg sitter en solvisare med årtalet 1707 och initialerna för G. O. Billberg, gjutmästaren vid Åkers styckebruk.

Kyrkan har två ingångar, en i vapenhuset i söder och en i tornets västvägg. Någon gång innan 1635 togs väggen mellan vapenhuset och kyrkorummet bort. År 1635 så beskrivs nämligen att kyrkobesökarna som sitter på "östra sijdan i Wapenhuset" varken ser eller hör prästen. En ny skiljevägg uppfördes 1918. I vapenhuset är en medeltida gravhäll uppställd. Den visar en sköld och texten: "Här vilar Lars

Detaljer från medeltida kalkmålningar som finns i kyrkan.

i Riby”. Inskriften dateras till 1300-talet. I golvet ligger ytterligare tre gravhällar, bland annat en över Gudmundus Petrejus Saluerpianus som var kyrkoherde 1589-1619 och dessutom domprost.

Kyrkorummet med två skepp och sex tegelvalv, restaurerades senast 1995. På västra väggen mitt under läktaren finns ett litet stycke kvar av den äldsta kyrkans sydmur, som fungerar som pilasterfundament åt valven.

Bakom predikstolen finns en lodrät skarv som visar gränsen mellan det romanska långhuset och 1300-talskoret. I den kraftiga valvpilastern öster om vapenhuset, som har en murklack vid sin västra sida, leder en spiraltrappa av tegel upp på kyrkvinden. Trappan ger intryck av att ha blivit påbyggd. I trapploppet finns två igensatta gluggar mot kyrkorummet. Vi vet inte vad gluggarna var till för. Är de rester av en medeltida predikoanordning eller utgång till någon slags läktare? Vi vet överlag inte så mycket om kyrkans sydvästra del.

Kalkmålningar. På nio ställen, bland annat på ömse sidor av sakristieingången, finns målade hjulkors (se bild sid 14). Dessa kallas konsekrationskors eller invigningskors. När en kyrka invigdes på medeltiden målades tolv sådana kors på kyrkans väggar och på varje skulle den invigande biskopen smörja med helig olja. Så skulle även ske efter större ombyggnader. I norra skeppet finns kors i rött-svart, rött-grönt, rött-gult samt grönt-vitt, minnen från olika byggnadsperioder. I södra skeppet finns kors enbart i rött. De är troligen målade då kyrkan byggdes om i början av 1500-talet.

På norra väggen ovanför sakristieingången finns ett målat ramverk som omsluter fyra bibliska scener. De syns mycket otydligt idag. (Den av konservatorn antydda scenen längst i väster är en felrestaurering, eftersom detta väggparti varit dolt av en valvpilaster). Därunder finns draperimålningar, gjorda under 1400-talets senare del (se bild sid 12).

I tornbågen finns de bäst bevarade kalkmålningarna. De föreställer fyra profeter med språkband, slingor i svart och grönt samt stjärnbeströdd bakgrund. Dessa målningar har ansetts vara utförda av den anonyme konstnär som på 1430-talet dekorerat Mariakapellet i Strängnäs domkyrka samt Fogdö och Runtuna kyrkor och som kallas Fogdömästaren eller Unionsmästaren. De uppvisar dock inte samma elegans och bör därför snarare tillskrivas en efterföljare till denne.

Fragment av samma målningsdekor finns också på väggen bredvid predikstolen. I tornbågen finns också draperimålningar från 1400-talets senare del. Eftersom alla dessa målningar tillkommit

Kalkmålningar med så kallade draperimålningar.

Altarskåp med Maria, Petrus och Paulus.

innan de nuvarande valven slogs i början av 1500-talet bör de ha överkalkats vid detta tillfälle. Hela kyrkorummet försågs 1897 med medeltidsimiterande målningsdekor av konstnären Aron Jerndahl. Denna togs dock bort 1918.

Altare. I början av 1600-talet hade kyrkan tre altare. År 1624 ”uthröddiess ett onyttigt och orumligt Altare ståendes Uthi karleradan”. ”Karleradan” var alltså bänkarna i sydskeppet, där männen hade sina platser. Samtidigt flyttades högaltaret in till östväggen. Det hade tidigare varit fristående, vilket var vanligt på medeltiden.

En något senare anteckning omtalar dessutom ett så kallat kak-altare. Det var en typ av altare som brukade stå på kvinnosidan och användes som offeraltare, till exempel för kvinnor som gick i kyrkan första gången efter att de fött barn. Hur detta kunde gå till berättar ett stämmoprotokoll från 1705:

”Såssom det finness tijdh effter annan att Kyrgångz Hustrur itt missbruk öfwa medh deras brödz sättiande uppå Lilla altaret at de gifwa brödh som illa är hanterat och bara degen at man haar skickat igen det, dherföre böra de i stället för brödh gifwa penningar 9 mark effter Konungens förordningh”.

På altaret står ett altarskåp som – efter att ha genomlidit omild behandling – deponerades i dåvarande domkyrkomuseet i Strängnäs 1873. Det återfördes till kyrkan 1953 och ett nytt mittparti tillverkades 1957. Detta innehöll ursprungligen Maria flankerad av Petrus och Paulus; av dessa fanns Maria och Paulus kvar, medan en ny Petrus gjordes av skulptören Erik Sand. Altarskåpet, som säkerligen är svenskt, var ännu 1684 i gott skick. Det bar då enligt Peringskiöld en latinsk inskrift, i översättning lydande: ”I Herrens år 1474 målades denna tavla på herr Arvids tid”. Herr Arvid var kanik, en slags kyrklig befattning, i Strängnäs och kyrkoherde i Åker. Daterade medeltida altarskåp är mycket sällsynta. Altarskåpet konserverades 1985.

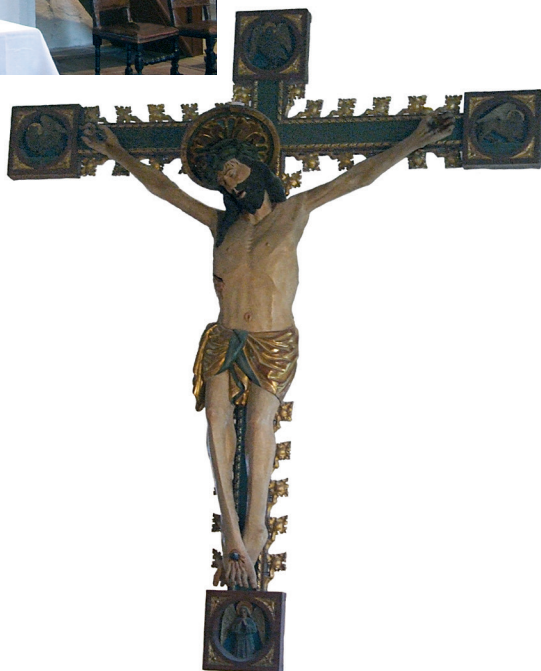
Oljemålning. Under 1600-talet fick kyrkan en oljemålning som föreställer ”Törnekröningen”, målad av flamländaren Aert Mijdens (1541-1602). Tavlan sattes upp över altaret. År 1705 sägs att ”Ramen kringh om altartafflan som är giord hwit swarar intet emoot Zilleriet [målningen], hwarföre motte man see til huru hon kan blifwa förändrat”. Tydligt visade hertig Fredrik Adolf intresse för målningen, för 1780 beslutade kyrkostämman att gå med på hertigens begäran att få byta den till sig. Målningen ersattes av en kopia och drottningen lämnade 200 daler i mellanskillnad. Kopian hänger sedan 1953 i tornets bottenvåning. Originalen finns nu på Nationalmuseum.

Gustav II Adolf skänkte predikstolen till kyrkan 1629. Intill sitter ett hjulkors. Läs mer om hjulkors på sid 11.

Nedan tv: Medeltida så kallad Anna-självtredje-staty. Maria sitter i sin mamma Annas knä med sonen Jesus i sitt eget knä.

Nedan: Triumfkrucifix från början av 1500-talet, troligen tillverkat i Lübeck.

Medeltida träskulptur. Kyrkan äger ett triumfkrucifix från 1500-talets början, troligen utfört i Lübeck och inskaffat då kyrkan byggdes om vid denna tid. Ändplattorna visar de fyra evangelisterna och är nyttillverkade 1897 av Aron Jerndahl. Triumfkrucifixet konserverades 1985. Vidare finns en så kallad Anna-självtredje-staty. Maria sitter i sin mor Annas knä med Jesusbarnet i sitt eget knä. Arbetet är säkerligen svenskt från 1400-talets senare del.

Predikstolen är skänkt 1629 av Gustav II Adolf och kommer av allt att döma från Kärnbo kyrka, som övergavs 1624 när Mariefreds kyrka stod färdig. Predikstolen påminner mycket om de snickerier från 1570-1580-talen som finns på Gripsholm och är antagligen tillverkad av någon snickare som var verksam på Gripsholm. Den är av en ålderdomlig typ med platt underdel – säkerligen för att de äldsta predikstolarna brukade ställas på sidoaltaret i söder eller på ett podium. Gåvan ansågs nog som klart föråldrad redan då kyrkan fick den. Den blev därför förbättrad med ”Snickarearbete och Målningh” samt försedd med ett ljudtak, vilket de äldsta predikstolarna i allmänhet saknade.

Predikstolen flyttades 1690 till sin nuvarande plats vid norra väggen. Korgen är målad med Kristus och de fyra evangelisterna. Trappan är av senare datum. Predikstolen konserverades 1995. Den predikstol som fanns fram till 1629 överläts till Länna kyrka, där den fanns kvar till 1765. Timglaslet med sin obeliskformade rokokoståndare är från 1758.

Bänkinredningen från 1953 är sluten. Kyrkans äldsta kända bänkinredning byggdes 1624 i fyra rader – två för männen i söder och två för kvinnorna i norr. Antalet bänkar utökades vartefter som folkmängden ökade, bland annat längst fram i kyrkan 1689. Bänkinredningen byggdes om 1768 av en korpral Hesselberg och ersattes 1898 av öppna bänkar.

Läktare. År 1637 byggdes ”tuert öfuer Kyrkian een skön lechtare medh stolar opå”. Den utvidgades 1736 fram till västligaste pelaren. Dessutom fanns en liten läktare på norra väggen ovanför sakristieingången, där kyrkans första orgel ställdes. Denna läktare togs bort vid restaureringen 1918 och västläktaren flyttades bakåt ett stycke med bibehållande av 1700-talsbarriären.

Orgel. Kyrkan fick orgel först 1781, då den framstående orgelbyggaren Pehr Schiörlin i Linköping uppsatte en orgel om 9 ½ stämmor. Den ersattes under 1800-talets förra hälft av en tiostämmig orgel, byggd av Olof Schwan, vilken i sin tur ersattes 1917 med en orgel

Orgel och läktare, den senare med ursprung i 1630-talet.

om 11 stämmor, byggd av E. A. Setterquist & Son i Örebro. Denna kompletterades 1953 av Nils Hammarberg i Göteborg och omfattar nu 19 stämmor.

Dopfunten av sandsten, troligen från omkring 1200, är kyrkans äldsta inventarium.

Ljusredskap. I norra korvalvet hänger en mässingsljuskrona av 1500-talstyp. Den är krönt av en skäggig mansfigur och nertill avslutad med ett lejonhuvud. Kronan närmast väster härom bär namnen på makarna Johan Silfwerbrand och Elisabeth Örnflycht, deras vänner samt året 1672. I kyrkan finns också två par försilvrade drivna barockljusstakar från omkring 1700.

Gravminnen. I kyrkorummet hänger två begravningsvapen för kaptenerna Johan Silfwerbrand (d. 1671) till Lida samt Christopher Djurfelt (d. 1681) till Skäve. I koret ligger flera gravhällar av gjutjärn, säkerligen gjorda vid Åkers styckebruk.

Sakristian nås via en senmedeltida järndörr. Valvet har enkel målningsskulptur i rött och grått. Vid norra väggen står ett altare med medeltida skiva av sandsten. Den har inhuggna kors och hålkälad underkant. Ovanför altaret finns en väggsåpnisch. Även i väster finns en sådan, vars dörrbeslag möjligen är medeltida.

Silver. En kalk med paten – en tallrik för nattvarden – är utförda av Johan Nützel i Stockholm och skänktes 1677 av Jacob Watrang till minne av hans maka Jacobina Lohe (1639-1676). En vinkanna och en oblatask är tillverkad av Gustaf Staffhell i Stockholm 1757.

”Lasse, then stora kyrkio tiwffuen” erkände 1488 under galgen att han stulit i minst 36 kyrkor. Av dessa låg 17 i Strängnäs stift, däribland Åker. Det stulna silvret återficks dock året därpå.

Vid Gustav Vasas reduktion 1545 beslagtogs mycket silver från kyrkorna för att komma i statens ägo. Åker blev av med en kalk med paten, ett oblataskrin, två monstranser samt votivgåvor i form av ax och fiskar av silver. Monstranser användes för att visa upp oblaten för församlingen inför nattvarden och votivgåvor är tackgåvor till kyrkan.

Textilier. I kyrkan finns sammanlagt sju antependier (textilier för att pryda altaret), och åtta mässhakar. Hit hör bland annat en svart sammetsmässshake med ett senmedeltida broderat kors av silke och guldtråd. Broderiet föreställer Kristus på korset samt Johannes och Maria. Mässhaken skänktes 1654 av biskop Johannes Matthiae. Kanske har korset suttit på en mässshake som tillhört Strängnäs domkyrka?

ÄRJA KYRKORUIN

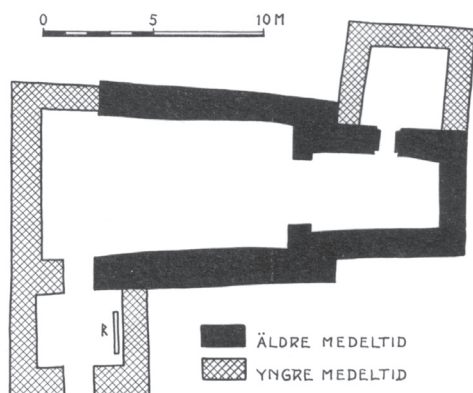
Vid Mälaren finns flera ålderdomliga kyrkor som fått namn av de byar där de ligger, till exempel Vallby, Hammarby och Ärja. Dessa har sannolikt byggts av storbönder som gårdskyrkor under missionstiden på 1000-1100-talen.

Ärja kyrka byggdes sannolikt under 1100-talets senare del som gårdskyrka och senare bildades Ärja socken som en utbrytning ur Åker. Kyrkan var byggd av gråsten och bestod av ett långhus med smalare rakslutet kor. Senare under medeltiden byggdes en sakristia vid korets norra sida, kyrkan förlängdes mot väster och ett vapenhus uppfördes framför ingången i söder. I sakristian har man hittat valvtegel, vilket tyder på att taket varit välvat medan långhus och kor haft trätak.

Vid mitten av 1500-talet upphörde Ärja socken och återfördes till Åker. Det är troligt att kyrkan – som så många andra i Sverige – drabbades av Gustav Vasas rationaliseringsåtgärder när han lät slå samman små socknar och stänga överflödiga kyrkor. Några decennier senare revs kyrkan.

Johan Peringskiöld uppger 1684 att kyrkan var ”nu yttermehra för 100 Åhr sedan aldeles ödelagd och förstörd er, så att allenast nedersta muren med sin grundwal till effterdöme behållen är”. Kyrkoruinen ligger på en höjd ovanför Ärja by, ca 1700 meter öster om Åkers kyrka. Den grävdes ut och konserverades 1919 och 1932. Endast de nedersta murskiften är bevarade. Av inredningen syns bara grunden till högaltaret.

Invid ruinen står två runstenar från 1000-talet. Den ena bär inskriften: ”Amunde reste denna sten efter sin son Runulv och efter Ring, sin broder. [Han] blev dräpt ute i Kalmarsund, [då de] foro från Skåne. Eskil ristade dessa runor”. Inskriften har spelat en viss roll i forskningshistorien, eftersom man under 1600-talet tyckte sig utläsa ortnamnen Tyrus, Galileiska Havet och Sodom ur runorna. Den andra stenen, en stor röd sandstenshäll i vapenhuset, berättar: ”Ulv reste denna sten efter sin broder Osniken, som omkom österut med Ingvar. [Han var] Holmstens skeppskamrat”.

Planskiss Ärja kyrkoruin.

SÖRMLAND_s MUSEUM_s

En del av
Landstinget Sörmland